

Fakahā-Loto '09 ki he Tapui 'o e Sipi'í

“Oku totonu nai ke hoko ko e hia fakalao 'i Nu'u Sila ni 'a e ngāue'aki 'a e sipi'í ko e konga 'o e tauhi fānau lelei?”

(Mole ke mama'o!)

FILI 'IKAI

Malu'i 'a e Mātu'a Lelei

Tēkolo'i 'a e Ngaahi Tupu'anga Totonu 'o e Pā'usi'i 'o e Fānau

La'i Pepa 'o e Mo'oni

Ko e kotoa 'o e ngaahi fehu'i 'oku ke fiema'u hanau tali felāve'i mo e Fakahā-Loto

(ma'u hono to e fakaikiiki 'o e ngaahi fehu'í ni 'i he www.voteno.org.nz)

www.VOTENO.org.nz

Ko e hā 'oku ui ai ko e ‘Lao Tapui-Kinisí?

Faingofua pē. Ko hono fakahingoa pē 'eni 'e he tokotaha na'a ne palani 'a hono liliu 'o e laó (Fakafofonga Falealea 'o e Green Party Sue Bradford). Ko e ngaahi kulupu na'a nau poupu'í hangē ko e Barnados, Plunket, EPOCH (Fakangata Tautea Fakasino 'o e Fānau) mo e Komisiona ma'a e Fānau kuo nau ui kotoa pē ke tapui 'a e sipi'í.

Ko e hā koā 'a e lau 'a e laó?

59 Pule 'a e Mātu'a

(1) Ko e mātu'a kotoa pē 'a ha fānau mo e tokotaha kotoa pē 'i he tu'unga 'o ha mātu'a 'a ha fānau 'oku ne tonuhia 'i ha'ane ngāue'aki ha mālohi 'o kapau ko e mālohi 'oku ngāue'akí 'oku fakapotopoto 'o fe'unga mālie pē ia mo e ātakai ko iá pea ko hono taumu'á ke –

(a) ta'ofi pē fakasi'isi'i 'o ha fakatamaki ki he fānau pe ko ha taha kehe; pē

(e) ta'ofi 'o e fānaú mei he kau pē kei kau atu 'i ha tō'onga 'oku iku ki ha hia fakalao; pē

(f) ta'ofi 'o e fānaú mei he kau pē kei kau atu 'i ha 'ulungaanga kovi pē fakatupumaumau; pē

(h) fakahoko 'a e ngaahi fatongia totonu faka'aho 'a ē 'oku kaunga ki he tokanga'i mo e tauhi fānau lelei.

(2) 'Oku 'ikai ha me'a.....ke ne fakatonuhia'i 'a hono ngāue'aki 'o e fakamālohi ki he taumu'a ko e fakatonutonu.

(4) Ke 'oua 'e 'i ai ha veiveiua, 'oku fakamo'oni'i 'oku 'a e kau polisí 'a e mafai ke 'oua 'e faka'ilo 'a e ngaahi lāungá....kapau ko e hiá 'oku pehē 'oku fu'u si'i fau pea 'e 'ikai ha fiema'u ia 'a e kakaí fakalukufua ke vilitaki hano faka'ilo. (*fakanounou*)

'Oku 'uhinga 'eni ki he hā?

'Oku 'ikai lava 'e ha mātu'a ke ngāue'aki 'a e pā fakasinó ke **fakatonutonu** 'a e 'ulungaanga 'o 'enau fānaú, ka ko hono **ta'ofi** pē 'o e 'ulungaanga kovi. Kā ko e faikehekehe 'o e ta'ofi mei he fakatonutonu 'oku 'ikai ke fu'u 'ilonga ia 'i he taimi lahi. Ko hono ta'ofi ko ē 'o ha fa'ahinga 'ulungaanga, 'i he taimi lahi ia 'e a'u ki hono fakatonutonu kinautolu, tautautefito 'o kapau 'oku toutou fai 'a e tō'ongá mo hono ta'ofi.

'Oku toe fakatupu foki 'e he laó ia 'a e ta'emahino 'i he'ene lave ki he mafai 'o e Kau Polisí. 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai 'o e fonuá ke 'ilo 'a e fiema'u 'a e laó 'o 'ikai ke tu'u tatali ki ha tu'utu'uni 'oku faka'apē. Ko e Kupu 59 'oku 'ikai ke hu'u taha mo e fo'i mo'oni ko 'eni. 'Oku ne fakafofonga'i 'e ia 'a e ta'emalava 'e he Falealeá ke fa'u lao 'oku mahinó ke ne 'oange 'a e paú ki hono kakaí pē ko e hā te nau faí. Tānaki atu ki ai, ko e Kupu 59(4) 'oku lau pē ia ki he Kau Polisi. 'Oku 'ikai ke lau ia ki ha toe kulupu kehe hangē ko e Child, Youth and Family.

'Oku taku 'oku kovi 'a e 'fakatonutonu' kotoa pē, pē ko e sipi'í pē?

Fehu'i mālie! 'I he konifelenisi na'e toki fai 'a e Early Intervention Association, na'e fakahā'i ai ko e ngaahi founa pule'i 'o e tō'ongá hangē ko e “taimi fakamavahe'i” mo e “sea pau'ú” 'oku 'ikai ke fakapalofesinale ia pea 'oku ne maumau'i 'a e Tu'utu'uni 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (United Nations) felāve'i mo e Ngaahi Totonu 'a e Fānaú pea fepaki mo e silapa fakapule'anga *Te Whariki*.

Pehē 'e he kakai 'e ni'ihiko e sipi'í kotoa pē 'oku tapui, pehē 'e he ni'ihiko e 'oku 'ikai.

Pea ko e kongā ia 'o e palopalema. Ko e kau poupu 'o e lao ta'ofi e sipi'i 'o e fānaú 'oku nau hanga 'o fakatupu 'a e puputu'u 'i he kakaí 'aki 'enau feinga ke fakapuliki 'a hono ola totonú. Fakatātā'aki 'eni, fakatatau ange 'a e ngaahi lau ko'eni 'a e tokotaha na'a ne fa'ufa'u 'a e liliu ki he laó, Mēmipa Falealea Green, Sue Bradford

2007 (*Ms Bradford*) 'na'a ne pehē 'oku 'osi ta'efakalao pē ke sipi'i 'a e fānaú'

2008 'Na'e te'eki ai pē ke hoko 'a e sipi'í ia ko ha hia fakalao, pea 'oku kei 'ikai pē'

2008 'Na'e pehē 'e Ms Bradford 'oku totonu ke tali 'e he ngaahi mātu'á 'oku 'ikai ke kei ngofua fakalao ke tā'i 'a e fānaú'.

Ko e hā hono 'uhinga 'oku fai ai 'a e Fakahā-loto 'i he 'īsiu ko 'eni?

Na'e laka hake 'i he ngaahi fakamo'oni-hingoa 'e 300,000 na'e tānaki 'i ha tohi kole 'o fiema'u ke fakahoko ha Fakahā-loto 'i he liliu 'o e laó, pea fakatatau ki he lao ki he Fakahā-loto Langa'i 'e he Kakai 'o e Fonuá, na'e pau ai ke fai ha Fakahā-loto.

Ko e hā 'a e fehu'i 'oku 'eke'i?

“Oku totonu nai ke hoko ko e hia fakalao 'i Nu'u Sila ni 'a hono ngāue'aki 'a e sipi'í ko e kongá 'o e tauhi fānau lelei?”

Na'e 'ikai koā ke fili 'a e kau Mēmipa Falealea 'e toko 113 ke liliu 'a e laó?

'Io ko e me'a ia na'a nau faí. Na'e 'osi pau foki ke hoko ko e 'fili fakakonisenisi' kā ko e ongo fa'ahi lalahí – Labour mo e National - na'e uipi'i kinautolu 'e honau kau takí (pau kenau fili fakatatau ki he tu'utu'uni fakafa'ahi) ke nau fili ki he fo'i laó.

Ka 'oku 'ikai koā ke ngāue 'a e fo'i laó ia?

'Ikai 'aupito. Hangē pē ko ia na'e osi tala 'i mu'á, kuo fua 'e he ngaahi fāmili lelei 'a e kanongatāmaki 'o e ngaahi fakatotolo pea a'u pē ki hono faka'ilo 'e he kau polisí ta'e 'i ai hano makatu'unga lelei, mo e ngaahi fakatotolo ta'e 'i ai hano 'uhinga lelei pea fakalelea loto (a'u ki hono fakamavahe'i fakataimi 'o e fānau) na'e fai 'e he Child Youth and Family (CYF). Fakatātā'aki 'eni, ko e lahi 'o e ngaahi talatalaaki'i ki he CYF kuo mahiki hake 'o laka he 30% 'i he ta'u hili hono paasi 'a e laó (vakai ki he laine 'olunga 'o e kalafí), kae hili iá, ko e ngaahi keisi ko ē na'e fiema'u ke toe fai ki ai ha fakatotoló (FARs laini 'i loto) kuo holo 'o tokosi'i. 'Oku tau maumau'i 'a e taimi pea mo e ngaahi me'angāue 'a e kau polisí mo e CYF 'i hono fakatotolo'i 'o e ngaahi keisi na'e mahino pē 'oku 'ikai ko e pā'usi'i – ngaahi mātu'a lelei kuo līpooti 'e he ngaahi ako'anga, kaungā'api pea na'a mo e fānau 'oku nau fai pē ki he'enau mātu'á.

Ka 'oku 'ikai ke fakatotolo'i 'e he kau polisí ia 'a e kakai 'oku nau ngāue'aki 'a e sipi'í, pe 'oku nau fakatotolo'i?

Toe me'a tatau pē, 'ikai ke mo'oni. 'I he sivi-ngāue fakamāhina ono 'a e kau Polisí 'i he ta'u kuo 'osí na'e 'asi ai 'a e hiki 'aki 'a e 200% 'o e tokolahi 'o e ngaahi fāmili 'oku fakatotolo'i felāve'i mo e 'sipi'í mo e 'ngaahi kinisi fakasino iiki pē' kae 'osi angé na'e si'i hifo 'i he 10% na'e mamafa fe'unga ke faka'ilo. 'I he fo'i mahina pē 'e ono, na'e faka'ilo ai ha 'ngaahi kinisi fakasino iiki' 'e 4.

'Oku ke ma'ū ha ngaahi fakatātā 'o ha ngaahi mātu'a lelei 'oku fakatotolo'i, faka'ilo, pea mo ha fānau kuo fakamavahe'i mei he ngaahi fāmili?

'Io, pea 'oku fakaloloma. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fakatātā 'oku tu'u 'i he'ema'u tu'asila faka-komipiuta www.familyfirst.org.nz. Ko e ngaahi me'a pē 'eni 'oku mau 'ilo ki aí. 'Oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a lahi 'oku 'ikai ke mau 'ilo ki ai (hangē ko e lahi 'o e ngaahi fakatotolo 'a e CYF 'oku 'asi 'i 'olungá)

Ka 'oku 'ikai ke tokoni 'a e laó ia ke ta'ofi 'a e pā'usi'i 'o e fānau?

Me'a fakaloloma mo'oni he 'oku 'ikai – pea 'oku 'ikai ke ofo heni 'a e tokotaha ia na'a ne fa'u 'a e lao fakaangaangá, Mēmipa Falealea Green Party Sue Bradford. 'I hono faka'eke'eke 'i he kongá kimui 'o e 2007 lolotonga ia 'oku kei hoko atu pē 'a e tokolahi 'o e fānau na'e mate mei honau pā'usi'í, na'a ne pehē ai, *'Ko e lahi faufau 'o e pā'usi'i e fānau mo e tā fānau 'i he fonuá ni 'oku kei hokohoko atu pē – fakamamahi. Na'e 'ikai ke taumu'a 'eku lao fakaangaangá 'aku ke ne solova 'a e palopalema ko ia'*. Talu mei hono paasi 'o e lao tapui 'a e sipi'í, ko e toko 12 'eni 'a e fānau kuo mate mei honau pā'usi'i – kei tauhi ai pē 'a e tokolahi tatau 'o hangē pe ko ia kimu'a pea toki passi 'a e lao ta'ofi 'o e sipi'í.

Pea ko e hā leva 'a e ngaahi tupu'anga 'o e pā'usi'i 'o e fānau?

Ko e ongo līpooti 'a e UNICEF (2003) (2007) pea mo e lipooti 'a e CYF (2006) 'oku hiki ai 'a e ngaahi me'a 'oku lahi taha 'ene fekau'aki mo hono ngaohikovi'i 'o e fānau 'o kau ai 'a e * tōtu'a 'a e ngāue'aki e faito'o kona tapu mo e kava mālohi * masiva mo e mafasia * fānau 'oku 'ikai nofo fakataha mo 'enau mātu'a tupu'angá * mātu'a tautau tokotaha/ngaahi fehokotaki faka-fāmili 'oku vaivai * fale nofo'anga ta'efe'unga * tu'unga fakaako mā'ulalo 'a e fa'ē * ta'u si'i 'a e fa'ē 'i he taimi fā'elélé. Ko e

me'a 'oku mālié, 'i he līpooti 'a e UNICEF, ko e 'uluaki fonua 'e 10 na'e pehē ko e malu taha pea ma'olunga taha 'enau tu'uaki 'a e lelei fakalukufua ma'a e fānaú, ko e ngaahi fonua ai 'e ono na'e 'ikai ke nau tapui 'ekinautolu 'a e sipi'í.

Ko e hā 'a e lau 'a e ngaahi fakatotoló felāve'i mo e sipi'í mo e pā'usi'i 'o e fānau?

Ko e fekumi fakaako 'a e 'Univēsiiti 'o Otago 'i he 2007 na'e 'ilo ai ko e fānau na'e sipi'í fakafuofua pē, ko kinautolu na'e tatau pea meimei ki'i sai ange 'a e ola na'e ma'ú fekau'aki mo e anga fīta'á, pā'usi'i 'o e ngaahi faito'ó koná, mo'ua fakalao he'enau lalahi haké mo e ikuna fakaakó, 'o laka ia 'iate kinautolu na'e 'ikai pē ke sipi'í. Pea ko e fekumi fakaako 'a e 'Apiako Faka-faito'o 'o Christchurch na'e 'ilo ai na'e 'ikai ha faikehekehe ia 'i he ola 'o e 'ikai sipi'í mo e tautea fakasino fakafuofua pē. Na'a nau pehē, “*’Oku taki hala 'a e pehē ia ko e tautea fakasino 'oku tātāitaha pē fakapotopotó tokua 'oku 'i ai hano nunu'a kovi 'i he lele lōlōá*”.

Na'e tapui 'e Sweden 'a e sipi'í 'i he 1979. Ko e hā 'a e ola na'e ma'u ai?

Kuo fakahā'i 'e he Fakatotoló ko e tapui ko ē 'o e sipi'í 'i Sweden, na'e lahi ange 'a hono ola kovi 'i he lelei na'e ma'u aí. Talu mei hono tapui 'o e sipi'í, kuo liunga 15 pe lahi hake (peseti 'e 1505) 'a e pāusi'i fakasino ia 'o e fānau si'i hifo honau motu'á 'i he ta'u 7, pea laka hake 'i he liunga 24 'a e lāunga'i ki he hia fakalao ko e 'ohofi 'e he kau ta'u si'i 'a e kau ta'u si'i pē.

Ko e hā hono 'uhinga 'oku poupu'i ai 'e he ngaahi kulupu hangē ko e Barnados mo e Plunket 'a e lao tapui 'o e sipi'í?

Ko e ngaahi kulupu ko 'eni 'oku nau ma'u hala tokua ko hono tapui 'o e sipi'í 'e tokoni ki hono fakasi'isi'i ai 'o e pā'usi'i 'o e fānaú 'i Nu'u Sila ni. Ko e mo'oni ia 'oku totonu pē ke nau hoha'a koe'uhí ko e lahi 'o e pā'usi'i 'o e fānaú - 'oku tau tui tatau kotoa pē kitautolu ki ai – kā ko ha ki'i sipi'í pē ko ha fakatonutonu, 'oku 'ikai tatau ia mo e pāusi'í. Ko 'enau fakamamafá 'oku tō ki he feitu'u hala. 'Oku totonu ke nau fakafepaki'i ha lao 'oku ne liliu 'e ia 'a e mātu'a lelei ke nau hoko ko e kakai maumau lao pea 'oku ne 'ave 'e ia 'a e fakamamafá mei he feitu'u 'oku totonu ke tō ki aí - 'a ia ko e ngaahi me'a totonu 'oku ne fakatupu 'a e pā'usi'i 'o e fānaú. 'Oku 'ilo 'eni ia 'e he'enau kau ngāue ko ē 'oku nau 'i he laini mu'á.

Pea ko e hā leva hono solova'angá?

1. Fakalelei'i 'a e lao lolotongá koe'uhí ko kinautolu 'a e mātu'a lelei 'oku nau ngāue'aki ha sipi'í 'oku 'ikai ko ha pā'usi'i, 'i he kaveinga ko e fakatonutonu, 'e 'ikai ke lau kinautolu 'oku nau fai ha hia fakalao 'i he fofonga 'o e laó pea iku ai ki ha tu'unga 'e ala fakatotolo'i mo faka'eke'eke kinautolu 'e he kau polisí mo e/pē ko e CYF.
2. Fili ha Komisoni Fakatu'i ke nau mahino'i pea fai ha ngāue ki he ngaahi tupu'anga 'oku tyoe fālahi ange 'o e maumau 'a e fāmilí, fekainaki fakafāmilí mo e pā'usi'i 'o e fānaú – ki hano toe fakaikiiki vakai ki he www.stoptheabuse.org.nz

Ko hono aofangatukú ko e me'a 'oku mahu'inga tahá ko e onгона 'a e le'o 'o e kau Nu'u Silá! Ko e Fakahā-lotó 'oku 'uhinga ia kuo pau ke fakafanongo mai 'a e kau mēmipa falealeá ki ho'omou ngaahi fakakauká.

Ko ia ai fili 'IKAI!

Malu'i 'a e Mātu'a Lelei

Tēkolo'i 'a e Ngaahi Tupu'anga Totonu 'o e Pā'usi'i 'o e Fānau

Vakai www.VOTENO.org.nz ki ha toe fakamatala